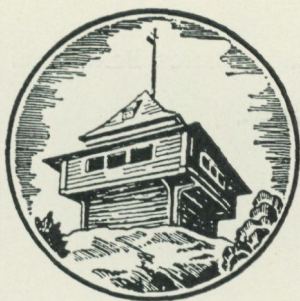

Årsavgift till Nordiska Museet.

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1955**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1955

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden: "Årsavgiften till Nordiska Museum."

Efter en akvarell av Fritz von Dardel (d. 1901). Ägare friherrinnan Martha Barnekow, Sinclairsholm.

En av Hazelius' kanslikullor kommer på besök till en medlem av Samfundet för Nordiska museets främjande (den nuvarande Skansenföreningen) för att inkassera årsavgiften. Beloppets storlek kan lämpligen — med tanke på det förändrade penningvärdet — jämföras med nuvarande avgift; se härom omslagets sista sida!

EN JORDBRUKSBILD AV JEAN ERIC REHN

av Gösta Berg

I den värdefulla samling teckningar av Jean Eric Rehn som förvaras på Bellinga i Skåne ingår även den här återgivna tusch-lavyren, bild 1. Vi se framför oss ett vårligt landskap, där arbetet på åkern är i full gång. Två lag äro i verksamhet, vardera bestående av fyra personer, hanterande årder efter ett par hästar, handdragen gödselspridare, handdragen såningsmaskin och enbets-harv. En liten gosse hjälper till att fylla såkorn i maskinen och i förgrunden sitter konstnären själv på en sten och ritar av det hela; han är utrustad med vandringsstav och matsäckskorg. I fonden se vi bondgården med fähus och ännu ett par byggnader samt hökskrämman på sin höga stång. Även det för Rehn så karakteristiska fågelsträcket avtecknar sig mot himlen (jfr Gunnar Jungmarker i *Fataburen* 1953, s. 52).

Den som är något orienterad i 1700-talets ekonomiska litteratur igenkänner utan svårighet i Rehns bild förlagan till den gravyr som är bifogad brukspatron Petter Strandbergs arbete Anledning till åkerbrukets förbättring och snara uphjelpande, efter flera års försök och rön. Denna skrift utkom i Stockholm 1749 och Rehn har signerat den här återgivna gravyren, bild 2. Han var vid denna tid sedan ett par år Vetenskapsakademiens gravör och det kan anses naturligt att författaren vänt sig till honom, när det gällt att få sitt arbete illustrerat.

En jämförelse mellan förlaga och gravyr visar omedelbart åtskilliga olikheter i detaljerna. Uppenbarligen för att åstadkomma

Denna uppsats ingår i en handskriven festskrift till förste intendenten docent Albert Eskeröd på femtioårsdagen den 9 maj 1954.

större reda har det ena arbetslaget reducerats till endast två personer, utrustade med årder och harv. Dessa båda redskap liksom gödselspridaren äro i stort sett likadana på båda bilderna, men den handdragna såningsmaskinen har ersatts av en apparat som bäres i en rem över axeln och som drives med en vev. Vidare har gödselhögen fått skydd av ett enkelt halmtak och ännu en sådan har placerats vid bortre kanten av åkern. Gården har ungefär samma utseende som förut, men halmstacken framträder tydligare. I bakgrunden har en stengärdesgård tillkommit. Den ritande konstnären har ersatts av ett par gossar, som det förefaller herdar.

Det är inte många detaljer i dessa båda bilder som ge säker ledning, när det gäller att hänföra dem till en bestämd del av landet. Husen äro knuttimrade och halmtaken snarast av nordsvensk typ. Även den långa stör som är fästad vid en av uthusbyggnaderna och som ansågs hålla höken på avstånd från fjäderfäet synes ha varit vanligare norrut i landet; den förekommer f. ö. också på en annan av Rehns teckningar i Bellingaarkivet, som ser ut att kunna vara samtidig med jordbruksbilden. Gärdesgården tillåter ingen närmare precisering. Av ett visst intresse äro däremot de båda portarna med sina "tak" som avse att skydda de grindar som under betessången sattes in här. Även de peka mot norra eller mellersta Sverige.

Vad årdren beträffar kan det av gravyren se tveksamt ut om vi inte snarare ha att göra med plogar, men i sin text talar Strandberg endast om det förra redskapet. Typen är den som Sigurd Erixon kallat högårder, kännetecknat av att de båda ståndare som äro intappade i den i jorden arbetande "sulan", blivit förlängda uppåt och förenade med en horisontell handkavle. Denna form har varit dominerande i Östsverige och är kanske uppfunnen i Mälardalsbygderna. Erixon har också karakteriserat just Rehns gravyr som ett östsvenskt landskap (En bok om mäljarlandskapen, 1953, s. 134 ff.; jfr Liv och folkkultur 1, 1948, s. 148 f.). Inte heller någon annan omständighet synes tala emot en sådan slutsats.

Olikheterna mellan förlagan och gravyren tyda på en viss tidskillnad mellan de båda, men denna kan inte ha varit avsevärd. Rehn återvände i december 1745 till Sverige efter fem franska läroår, vilka bl. a. avsett hans utbildning till gravör (Martin Olsson

i Fem stora gustavianer, 1944, s. 58). Genom daterade ritningar i Bellingasamlingen kunna vi se att han efter återkomsten besökt Uppsala både 1746 och 1747 och det är inte omöjligt att han vid något av dessa tillfällen utsträckt resan till Sala, där som vi nu skola se, hans uppdragsgivare var bosatt.

Pet(t)er (Petrus) Strandberg, författaren till *Anledning till åkerbrukets förbättring*, uppges vara född i Jämtland 1690 och ha tagit sitt namn efter moderns andre man, kopparslagaren Anders Strandberg i Falun (Sune Ambrosiani i *Daedalus* 1936, s. 76). 1722 återfinna vi honom med titeln inspektör i husförhörlängderna för Sala stad och där synes han ha bott kvar till branden 1736. Han finnes sedermera antecknad som återinflyttad 1755 och avliden där den 12 december 1759. Strandberg ägde enligt 1737 års karta, där han kallas direktör, $5 \frac{3}{4}$ bergsmanstomter och $\frac{5}{8}$ nybyggaretomter och var därmed den störste tomtägaren i staden. Innehavarna av bergsmanstomterna voro ensamma andelsägare i Sala gruva och Strandbergs lott motsvarade ungefär $\frac{1}{28}$ av hela tomtinnehavet.

Strandberg synes ha varit en för sin tid märklig företagaretyp, som tid efter annan förvärvade industriegendomar även utanför Sala. Sålunda inköpte han 1736 andelar i Stenfors järnbruk i Tingsås socken, Småland, och utvidgade sedermera sina intressen genom att 1742 anlägga Ör(e)mo bruk i Sandsjö socken, där även ett gjuteri tillkom 1746, känt bl. a. genom de vackra sättugnshallar som här framställdes. (Om Strandberg som ägare till de sydsmländska järnbruken, se även A. Attman, *Kockumverken vid Ronnebyån*, 1951, s. 19 ff.). Ungefär vid samma tid inträdde Strandberg som medintressent och snart huvuddelägare i det 1736 anlagda Ljusnedals kopparbruk i Tännäs socken, Härjedalen, som han, sannolikt dock utan vinst, drev fram till 1756 (Olof Jansson i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1931, s. 302 ff.). Mest känd i detta sammanhang har Strandberg blivit genom att han som ledare för bruket under några år från 1740 lyckades anställa den då redan berömde Daniel Tilas (Gustaf Näsström i *Fornvårdaren* 1, 1925, s. 90 ff.).

Enligt Ambrosiani skulle Strandberg härutöver ha ägt "ett kopparverk i Norberg och arrenderat Grönsinka bruk i Västman-

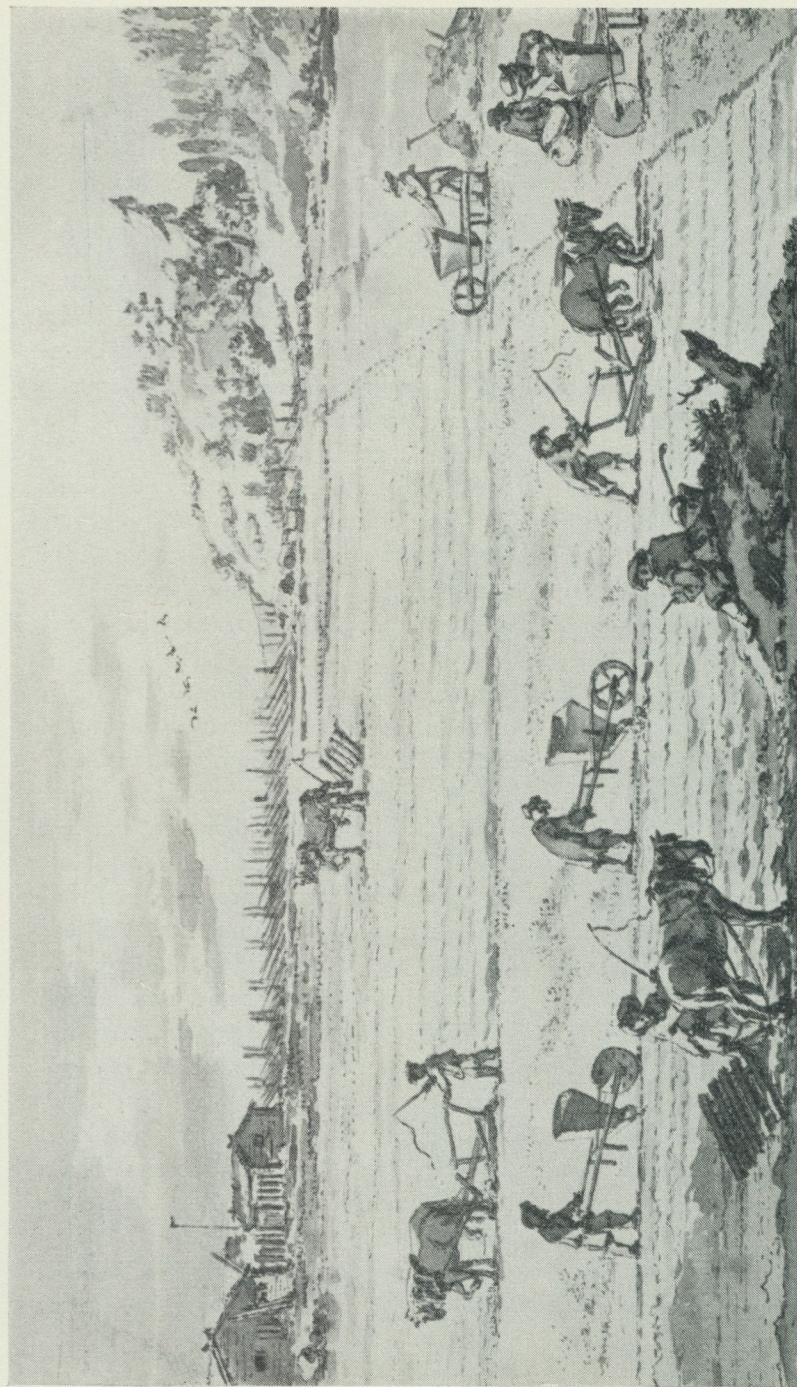

Bild 1. Jean Eric Rehns åkerbruksbild. Laverad teckning i Bellingasamlingen.

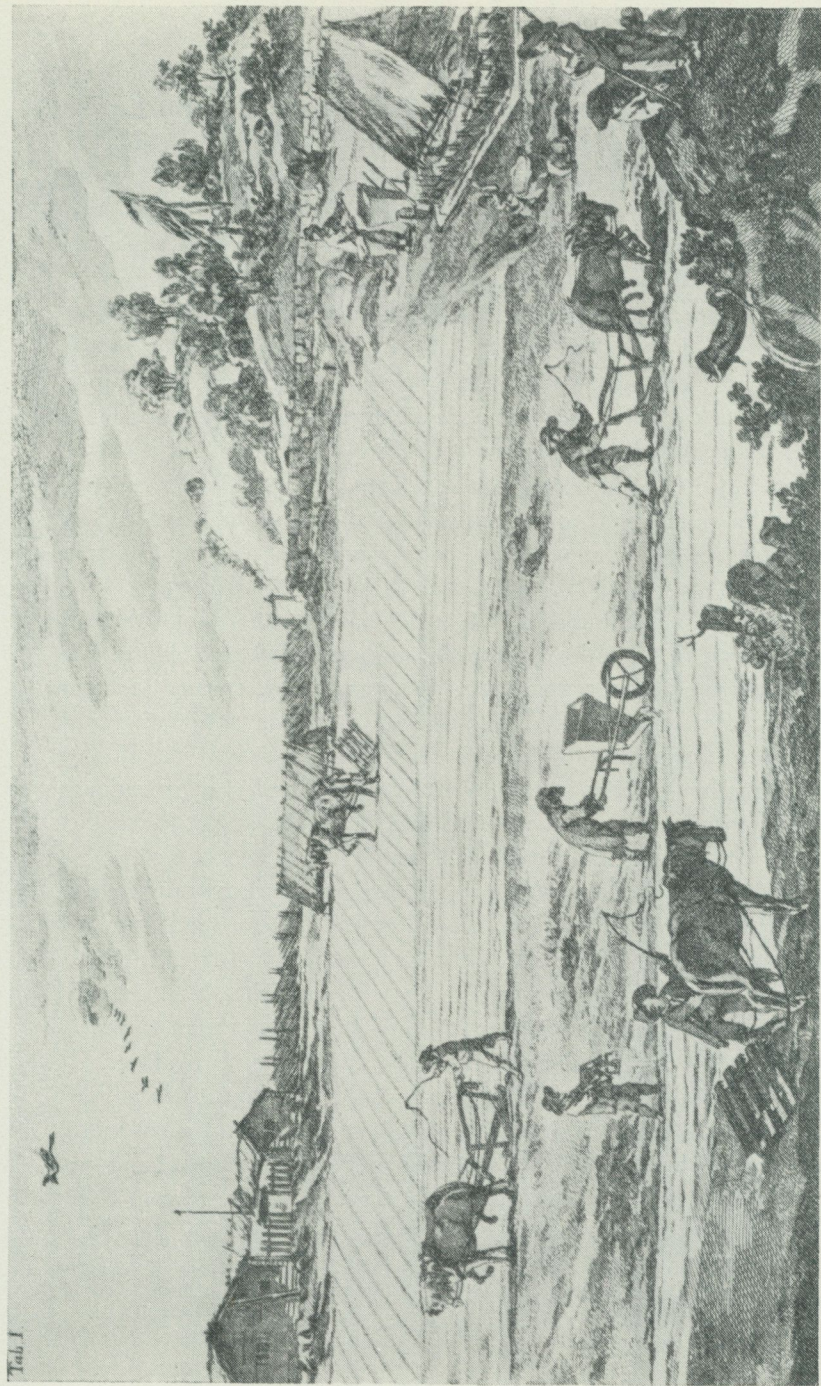

Bild 2. Gravyr av Jean Eric Rehn efter lavyren bild 1. Efter Petter Strandberg. Anledning till åkerbrukets förbättring, 1749.

land". Den omständigheten att han vid sin död ännu innehade ett visserligen reducerat tomtinnehav i Sala talar emellertid för att han hela livet haft denna stad som replipunkt. Här ägde han också den bebyggda gruvfrälseegendomen Stora Hällsta med därunder hörande och på andra ställen belägna "gruffrälse ängar och wretar" (bouppt. 28/2 1760 i Landsark., Uppsala). På gården bodde f. ö. hans änka, Christina Westring, kvar till sin död 1773.

Det ligger nära till hands att tänka sig att det är på Stora Hällsta som Petter Strandberg gjort de jordbrukstekniska försök och rön som han skildrat i Anledning till åkerbrukets förbättring. Det bör också då varit här som Jean Eric Rehn en vårdag i slutet av 1740-talet tecknade sin jordbruksbild.

Man kan inte med bästa vilja i världen påstå att Petter Strandbergs lilla skrift, som med titelsidan omfattar 12 små kvartsidor, utmärker sig för idérikedom eller framställningskonst. Tvärtom är det tämligen triviala tankar som där komma till uttryck. Författarens egentliga intresse knyter sig till frågan om jordblandningen, dvs. tillförandet av lämplig gödning till åkern. Detta var vid denna tid liksom redan under föregående sekel en central fråga inom jordbruksteorien, där den bidrog att undanskymma andra viktiga problem, såsom jordens dränering, lämpliga växtföljder etc. (i en liten exkurs till sin skrift lämnar emellertid Strandberg även anvisningar, hur man bäst kan uppodla ängar, kärr och myrar, "hwilkas grund består af Lera").

Vad som i skriften rekommenderas är ett slags omsorgsfull gödselbehandling, där inblandning sker till 100 % med kärrjord eller matjord och till 200 % med lera, lermylla eller sandmylla. Härtill kommer kalk och urin. "Jemwäl anmärkes, at man wid thenna gödsel-beredning äfwen kan med stor nytta bruka gammalt kolstybbe, askar, gatsopor, ruttnade löf, gräs och andra växter, alt afskräde af kött och Fisk, med mera." Stor vikt lägges vid gödselhuset eller de skjul som synas på gravyren: solstrålarna måste hållas ute men väder och vind bör få spela fritt. I detalj beskrives själva blandningen av ingredienserna ävensom den vård som komposten borde ägnas i fortsättningen. Rätt brukbar blev den först efter 2 à 3 år och det är därför man borde ha flera gödselhus på varje bruksenhet.

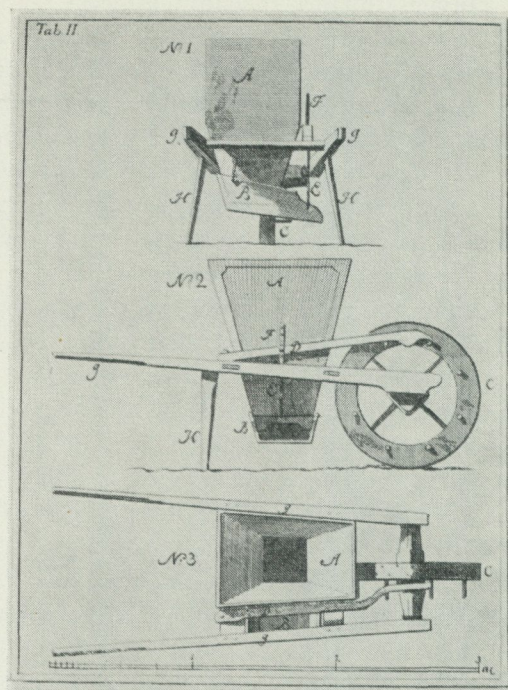

Bild 3. Gödselspridningsmaskin efter Petter Strandberg, Anledning till åkerbrukets förbättring, 1749.

För att sprida gödseln på åkern, vilket av Strandberg rekommenderas ske i öppen fåra före sådden, har han konstruerat en inventiös skottkärra, av vilken en särskild gravyr är bifogad skriften, bild 3. Det är icke svårt att se att detta redskap tillkommit efter förebild av en av tidens mera uppmärksammade uppfinningar, nämligen kyrkoherde Sacharias Westbecks såningsmaskin. Den sistnämnda avbildas här, bild 4, efter en laverad, sannolikt samtida teckning i Nordiska museets arkiv; den avviker något från gravyren i Vetenskapsakademiens handlingar 1741 (jfr även dessa handlingar 1740 och om Westbeck personligen Bengt Hildebrand i Kungl. Svenska Vetenskapsakademien, 1939, s. 555 ff.).

Huvudskillnaden mellan Westbecks såningsmaskin och Strandbergs gödselspridningsmaskin är som synes den att uttömningsbordet i den förra ligger i kärrans längdriktning, i den senare åter i sidled, så att gödningen faller i fåran bredvid hjulspåret. Dessutom kan man lägga märke till att den fjäder som ger uttömningsbordet dess rätta skakning hos Strandberg sättes i verksamhet med hjälp av tappar, inslagna i drivhjulets ekerkrans, hos Westbeck 1741 med hjälp av ett särskilt kugghjul och hos Westbeck på lavyren i Nordiska museet helt enkelt mot drivhjulets ekrar.

Liksom Strandberg fäster mycket avseende vid jordblandningen och den rätta gödningen, lämnar han också anvisningar om den rätta "stöpningen" av utsädet, även det ett av tidens käraste diskussionsämnen på jordbruksteknikens område. Därmed avsågs ett slags betning av såkornen, som av de flesta tillmättes en stor betydelse, fastän andra funnos som helt förnekade dess värde (se t. ex. den kritiske Olof Broman, *Glysisvallur III*, s. 867, 874, 878).

På Rehns teckning sker sådden med vad som väl må kallas Westbecks såningsmaskin, men på gravyren är denna utbytt mot ett helt nytt redskap, som även det har fått en egen gravyr i Strandbergs skrift. Denna behändiga apparat, som han möjligen själv konstruerat, anses av honom vara särskilt fördelaktig därför att den kan hanteras av ett barn, varigenom fullvuxen arbetskraft besparas. Författaren menar tydligen att den i övrigt har samma goda egenskap som såningsmaskiner av gängse typ, nämligen förmågan att ge jämn sådd och att få kornen nedmyllade till lagom djup — efter sådden skedde en lätt harvning av fältet med träpinnharv. Man kan eljest ställa sig frågande, hur det kan ha gått till, när vädret inte var alldeles blickstilla!

Över axeln burna såningsapparater av den typ Strandberg rekommenderade ha inte heller varit allmänt brukade, varken i äldre eller nyare tid. Man skulle lämpligen kunna kalla typen "sågiga", eftersom den med sin vev till konstruktionen liknar detta musikinstrument. Närstående är den s. k. "såfiol" som särskilt i Holland användes vid sådd av linfrö, men som också förekommit i vårt land. Den är dock ett helt modernt redskap (E. O. Arenander, *Linodlingsboken*, 2:a uppl., 1911, s. 14 f.; jfr även från

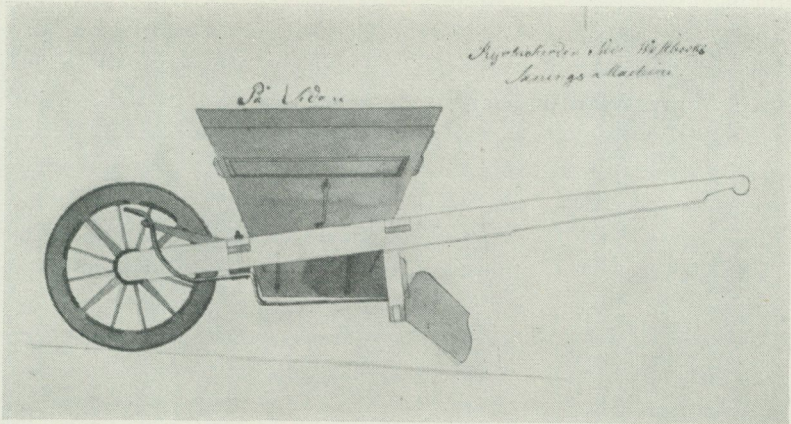

Bild 4. Kyrkoherde Sacharias Westbecks säningsmaskin. Detalj ur osignerad laverad teckning i Nordiska museets arkiv.

England, The Curtis Museum, Alton, Hampshire, vägledn. 1946, s. 12; om andra sådana handredskap, kallade Sæstøcke, se H. Fritz, *Handbuch der landwirtschaftlichen Maschinen*, 1880, s. 349 f.).

I det inte särskilt rikhaltiga bibliotek som Petter Strandberg efterlämnade vid sin bortgång 1759 ingingo, jämte en del religiös litteratur, lagboken och några historiska arbeten, även två böcker av jordbrukstekniskt intresse, nämligen dels C. G. Boije, *Säkra rön och påliteliga medel till wälmågo och förmögenhet*. Eller den igenom många års egna försök förfarna swenska landthushållaren (1756), dels M. Stridzberg, *En grundelig kundskap om swenska åkerbruket*, först i gemen och sedan i synnerhet, huruledes man genom planterande och jordmateriens blandande, som der til fordras, kan drifwa sädeswäxten til en ansenlig ymnoghet samt på ett beqwämligit sätt och genom behändiga werktug detta först på ett litet stycke åker, såsom ett seminarium til den allmänna åkren, bruka skal (1727).

Av dessa båda arbeten är det som synes det sistnämnda som kan ha varit bekant för Strandberg när han nedskrev sina egna rön. Det är också utan tvivel här vi ha att söka hans egentliga inspirationskälla och förebild. Den gamle lektorn i Härnösand uppger

sig ha prövat sina idéer på sin gård i Norrland (s. 91) och han kom att bli en föresyn för hela århundradets experimentlystna jordbrukare i vårt land. Ännu på 1790-talet sysselsätter han sålunda C. A. Ehrensvärd under hans tid som godsägare på det halländska Dömostorp. I december 1797 skriver denne till A. J. Retzius och spekulerar i anslutning till Stridzbergs skrift över hur man i framtiden skulle kunna "sammanslå upptäckterne i Jordblandningarne med bruket af Sånings maskinerne, Låta en okonstlad sånings maskin förevandra en efterskridande jordblandnings påförare, och således i ett visst slags fyrsprång sträcka vanligt vis öfver våra herrskaps fält" (C. A. Ehrensvärds brev, utg. av Gunhild Bergh, 2, 1917, s. 192; jfr även s. 189 och 200).

Vad som tilltalade Ehrensvärd hos Stridzberg var eljest det enkla och primitiva i tekniken — han hade t. ex. ännu inte kommit fram till några mekaniska redskap utan rekommenderade den s. k. "dibblingen" med planterpinne och jordblandningsskopa (jfr Ehrensvärds vackra bild av redskapen, anf. st., s. 213). De mekaniska inventionerna blevo däremot i allmänhet av kortare livslängd. Karakteristiskt är att Christer Berch — sedermera professor i Uppsala — när han 1753 besöker Sacharias Westbeck på hans egen gård Zachrisberg vid Löfsta bruk, i sin dagbok gör följande anteckning: "Wi frågade efter sånings maskin den Herr Probstens sjelf inventerat, och i Kongl. Wettenskapshandlingarne är införd, men han fants icke mera, utan förkastades nu af honom aldeles" (Dagh-Bok öfver en resa til Roslags Bergslagen, Kungl. bibl.).

Det är inte heller sannolikt att Petter Strandbergs skrift kom att spela någon roll för den följande utvecklingen. Vad som i fortsättningen upptog diskussionen — t. ex. jordblandningen och stöpnings — var sådant som han tagit i arv från föregångarna. Det nya han möjligen lagt till — främst handsåningsmaskinen med vev — synes inte ha upptagits av efterföljarna.

Fil. kand. Ernst-Folke Lindberg, Nordiska museet, och folkskollärare Assar Jansson, Saladam, ha varit mig behjälpliga med biografiska upplysningar om Petter Strandberg.